

РОЗДІЛ IV СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ Й САМОПОЧУТТЯ БІЖЕНЦІВ Й ВПО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ

4.1 АДАПТАЦІЙНІ ПРАКТИКИ БІЖЕНЦІВ ТА ВПО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ніч з 23 на 24 лютого 2022 року перевернула життя всіх без винятку українців. 23 лютого засинала тривожна, але мирна Україна. А під світанок всі українці раптово прокинулися від потужних вибухів, завивання сирени, тривожних дзвінків родичів та знайомих, а дехто, навіть, від звуків ворожої техніки біля свого будинку.

Засоби масової інформації ще мовчали, офіційних повідомлень ще не було, але до кожного пересічного українця поступово почало приходити страшне усвідомлення того, що звичного, розміреного, мирного життя більше немає... Є абсолютно нова, страшна, жорстка реальність. Реальність, в якій окупація, загроза життю, втрати близьких, рідних та дорогих людей, вже є не чимось ефемерним, а жорсткою правдою життя. Перед кожним гостро постало питання про його місце в цих нових життєвих обставинах.

Коли все почалося, до кінця не вірилося в реальність того, що відбувається... Не за власним бажанням українці повинні були прийняти цю нову реальність і адаптуватися до неї. В новий стан потрапили абсолютно всі мешканці України: і керівництво країни; і кадрові військові, які маючи

військову професію, не мали реального військового досвіду, особливо, ведення бойових дій на своїй території; і чоловіки та жінки, що з перших годин повномасштабного вторгнення пішли добровольцями в лавах Збройних Сил України, Національної гвардії, Територіальної оборони захищати свою Батьківщину; і абсолютно цивільне населення – діти, жінки, чоловіки та люди похилого віку.

Відійшовши від першого стресу та прийнявши ситуацію, люди були вимушені знайти спосіб вижити. Адже водночас було втрачено можливість задовольняти одну з своїх базових потреб – потребу в безпеці існування, потребу у впевненості в завтрашньому дні.

Зміна соціального середовища викликає необхідність адаптації до цих нових умов існування. Проблемі адаптації військових до нових життєвих обставин може бути присвячена окрема публікація. Метою нашого дослідження є шляхи адаптації цивільного населення, а саме, біженців та вимушено переміщених осіб, в горнилі російсько-української війни. Саме це питання стало однією з задач, що аналізувалася в межах соціологічного дослідження, яке було ініційовано та проведено науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні-липні 2022 року. Дослідження проводилося шляхом Інтернет-опитування (N=1170 осіб), вибірка стихійна, регіональна за принципом снігового кому. Методологією дослідження виступили теорії соціального капіталу, соціальних практик та соціального партнерства [1].

Згідно визначенню Великої української енциклопедії, соціальна адаптація — це процес і результат активного пристосування індивіда або соціальної групи до вимог та очікувань учасників нової або зміненої соціальної системи. Суб'єктом соціальної адаптації може бути індивід чи соціальна група. Індивід, проходячи соціальну адаптацію, соціалізується, інкультурується; проходить адаптацію трудову; узгоджує самооцінки та зовнішні оцінки, власні бажання й очікування з реальними можливостями й умовами соціального середовища. Соціальна спільнота в ході соціальної адаптації гармонізує свої соціальні відносини, проходить процедури інституціоналізації [2].

Унаслідок соціальної адаптації індивід чи група набуває здатності усвідомлено орієнтуватися в ситуаціях, вдаватися до адекватних моделей поведінки, обирати ресурси для реалізації своїх потреб і прагнень.

Першовідкривачем і, ймовірно, представником найвпливовішого соціологічного підходу до тлумачення соціальної адаптації – у контексті вивчення еволюційності суспільної системи та інтеграції суспільства – є видатний англійський соціолог Г. Спенсер. Теорія Г. Спенсера стверджує що, соціальна адаптація – це аналіз здатності зберігати баланс своїх вітальних функцій або «можливість мати продовження роду» як «імператив збереження найбільш адаптованого та найбільш обдарованого». Соціальна адаптація стала базисом закону еволюційного розвитку суспільства. Існування кожного соціального організму, згідно з думкою Г. Спенсера, є взаємною адаптацією зовнішніх умов та власних сил організму, а також здатністю взаємодіяти з навколишнім середовищем, зумовленою дією обставин, з метою задоволення своїх функціональних потреб, які постають у ролі механізмів адаптації. На противагу цьому, соціолог уточнює, що процес пристосування починається тільки в тому випадку, коли виникають будь-які зміни у звичних умовах, і продовжується доти, доки нові обставини не стануть звичними для соціального організму. Так, психічна система людини, що формується на певному щаблі еволюції як інструмент адекватного відображення дійсності, є загальним механізмом адаптації людини до зовнішнім умовам, а різноманітність змін психіки та психічних процесів реалізується у конкретних формах адаптації до навколишнього середовища. У зв'язку з цим ступінь задоволення вітальних потреб індивіда є результатом процесу соціальної адаптації людини [3].

Соціологічні концепції визначають соціальну адаптацію особистості як предмет диференційованої взаємодії між людиною як системою (суб'єктом соціальної активності), що має чітку структуру та її середовищем (або частиною цього середовища) та виражається у випадках змін взаємовідносин цієї людини з соціальним середовищем її функціонування. Концептуальні підходи соціальної адаптації мають загальну характеристику: основна функція соціальної адаптації – поліпшення чи оптимізація (у сенсі підвищення ефективності діяльності) здатності у тих чи інших обставинах навколишнього середовища досягати значних цілей, що є наслідком задоволення певних потреб та їх осмисленням (різного ступеня усвідомленості).

Соціальна адаптованість особистості є результатом процесу соціальної адаптації, відображає здатність індивіда задовольняти свої потреби на прийнятному для нього рівні у конкретній ситуації та у певному соціальному просторі.

Представники школи інтеракціонізму (Л. Філіпс, Т. Шебутані та ін) вважають, що адаптація обумовлюється не лише внутрішніми, психологічними факторами та настроєм особистості, а й у сукупності з

факторами середовища. Адаптуючись, особистість повинна приймати соціальні очікування суспільства та намагатися відповідати їм. У той же час особистість намагається надати подіям, що відбуваються, бажану для себе спрямованість, тобто, пристосовуючись, змінюючись сама, особистість змінює і навколишнє середовище в міру своїх сил і можливостей. В процесі такої взаємодії формується адаптованість особистості – здатність існувати в новому соціальному середовищі. Це нове для особистості середовище характеризується своїми законами, правилами поведінки, нормами, цінностями, установками, необхідністю встановлення більш менш гармонійних відносин з представниками цього соціального середовища в умовах фізіологічного, психологічного, соціального та економічного комфорту.

При розгляді питання про «соціальну адаптацію», слід мати на увазі, що є дві основні складові, без яких неможливий процес адаптації. По-перше, це – адаптант (особа чи група осіб, що пристосовується до нових умов) і соціальне середовище (причому враховується як те середовище, з якого вийшов адаптант, так і те середовище, в яке він намагається адаптуватися). У процесі соціальної адаптації адаптант, чия поведінка та сприйняття зумовлено базовим (колишнім, рідним) соціальним середовищем, намагається пристосуватися до існування в новому соціальному середовищі з його правилами, нормами, звичаями, установками, цінностями та культурними, правовими та іншими законами. Чим ближче нове і колишнє соціальне середовище, тим швидше і легше (менш травматично) відбувається процес адаптації. Повна соціальна адаптація – тривалий процес. У процесі адаптації людина виступає активним учасником процесу. Самі соціальні умови, що змінюються, вимагають від адаптанта включення в нові соціальні взаємодії, відносини. Він повинен засвоїти та прийняти нові цінності, установки, норми і правила. В нових умовах та в новому середовищі адаптант повинен досягнути гармонійної рівноваги з самим собою і оточуючим середовищем. Людина одночасно змінюється сама, наражаючись на вплив зовнішнього середовища, і впливає на це саме середовище. Отже, індивід у процесі соціальної адаптації – це активний суб'єкт і, одночасно, об'єкт впливу середовища.

Основними ознаками соціальної адаптації, що її характеризують є наступні: активність (як адаптанта, так і середовища), самокерованість (свідомість дій адаптанта), конструктивність (орієнтованість адаптанта на те що, щоб бути прийнятним у нове середовище). У процесі соціальної адаптації індивід освоює нові соціальні простори, приймаючи інші соціальні цінності та поведінкові настанови через механізми соціалізації.

Адаптація мігрантів до нового соціального простору та нових життєвих обставин є однією з форм прискореної в часі адаптаційних практик. Окремим, особливим різновидом є адаптація при вимушеній міграції. Вимушена міграція визначається як набір територіальних переміщень, що виражаються у постійній або тимчасовій зміні місця проживання людей з незалежних від них причин, як правило, всупереч їх бажанню (стихійні лиха, воєнні дії, екологічні катастрофи, порушення основних прав та свобод).

Згідно соціокультурного підходу поняття «адаптація» по відношенню до вимушено переміщених осіб означає процес, який триває протягом короткого періоду після переміщення в нове місце і пов'язаний з необхідністю пережити стрес від зміни місця проживання та забезпечити (присотосувати) свій спосіб життя до нових умов. Н. Мазіна, Н. Скок вважають, що соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб та біженців – це об'єктивно необхідний процес входження індивіда у оновлене соціальне середовище, з перебігом якого особистість не тільки задовольняє свої потреби та досягає життєвих цілей, але й стає спроможною для здійснення прогресивних змін самого середовища [4].

З точки зору ресурсного підходу, вимушене переміщення завжди характеризується втратою або зменшенням доступу до накопичених ресурсів: житла, іншого нерухомого та рухомого майна, комунальної інфраструктури, ринку праці, дружніх, сімейних та інших соціальних зв'язків тощо. Втрати можуть бути отримані як до та під час міграції, так і після, у новому соціокультурному середовищі. З часом ресурси, які лишилися в попередньому культурному середовищі мігранта, можуть застаріти або знецінитись. Адаптація мігрантів до нових умов багато в чому залежить від їх здатності повернути втрачені ресурси (наприклад, соціальну підтримку) та отримати нові, що є важливими для середовища, яке приймає мігрантів (зокрема, володіння місцевою мовою, знання та сприйняття особливостей побуту, традицій). Таким чином, адаптація ВПО – це процес, під час якого індивіди прагнуть задовольнити свої потреби, переслідують власні цілі та відповідають вимогам нового суспільства після переміщення [5].

У рамках соціокультурного підходу, таким чином, можна виокремити такі виміри адаптації вимушено переміщених осіб: – подолання психологічного стресу, викликаного як причиною вимушеної міграції, так і самим фактом переміщення до нового місця проживання; у рамках ресурсного підходу – це отримання інформації щодо наявності та розташування в новому місці проживання ресурсів, які необхідні для підтримання «життєдіяльності» (житла, продуктів харчування, джерел

доходів (місця роботи, можливості здійснювати підприємницьку діяльність, соціальних виплат), медичного обслуговування, освітніх закладів, транспорту та комунікацій тощо).

Аналіз наукової літератури показав, що адаптацію ВПО також рекомендують розглядати не як одноетапний процес, а як послідовність етапів.

Отже, під соціальною адаптованістю особистості як певною якістю розуміється поточний результат процесу соціальної адаптації на певному етапі, який можна охарактеризувати, як здатність людини задовольняти свої потреби на прийнятному для неї рівні у певній ситуації у конкретному соціальному середовищі. У цьому аспекті, як можна підсумувати, соціальна адаптованість визначається тим, якою мірою людина набула тих чи інших особистісних якостей, які, в наявних умовах діяльності, забезпечують можливість задоволення її потреб на прийнятному для неї рівні. Відповідно, рівень адаптованості особистості визначається як той рівень задоволеності потреб людини, який забезпечується станом розвитку її особистого потенціалу та спрямованості особистості, а також оволодіння умовами життя, досягнутими людиною в процесі соціальної адаптації на поточний момент.

Соціальна адаптація до нового середовища перебування є комплексний і багаторівневий процес, що стосується всіх сторін побуту і культури. Вона відбивається на фізіологічних, соціальних і психологічних параметрах людини, і перетворення кожного з цих елементів може відбуватися незалежно від інших. Оцінюючи зміни лише за одним з параметрів, неможливо дати оцінку змінам за всіма іншими параметрами.

Незважаючи на різноманіття способів евакуації, переселенці стикаються з багатьма проблемами та ризиками не лише у процесі пересування, але й по прибуттю до місця призначення. Звісно, існує досить велика відмінність проблемних ситуацій у тих, хто мігрував у межах України, й у тих, хто переїхав за її кордони. Разом із тим, майже усі люди, які вимушені були покинути свої домівки та переселятися в іншу місцевість, зіткнулися з проблемою адаптації до нових умов життя. Це стосується не лише сторони матеріального забезпечення, але й аспектів пристосування до нового, а часто і незвичного соціального середовища.

Американський соціолог Гаррі Тріандіс розглянув процес соціальної адаптації біженців та вимушених переселенців у рамках так званої кривої процесу адаптації вимушених мігрантів. Згідно з цією кривою Г. Тріандіс виділяє п'ять етапів процесу адаптації мігрантів [6].

Перший етап – «Медовий місяць» характеризується емоційним підйомом, ентузіазмом, станом душевного пожвавлення, великими надіями мігрантів.

Другий етап. Нове середовище починає надавати свій негативний вплив. У переселенців виникає почуття дискомфорту, взаємного нерозуміння з місцевими жителями та неприйняття ними. Все це призводить до розчарування, збентеження, фрустрації та депресії. На даному етапі «чужинець» намагається втекти від реальності, спілкуючись виключно із земляками (якщо є така можливість) та обмінюючись із ними враженнями.

Третій етап. У переселенців може виникати відчуття повної безпорадності та дезадаптації. Ознаки дезадаптації можуть досягти граничного стану. Особи, які неуспішно включені в нове середовище, роблять спроби повернутися в країну виїзду або займають нижні щаблі «стратифікаційної карти», оскільки для них характерний процес низхідної вертикальної мобільності. Проте, значна кількість вимушених мігрантів підтримується соціальним оточенням та долають міжкультурні відмінності – приймають місцеві традиції, звичаї, культуру, знайомляться з історією, вивчають мову.

Четвертий етап. Депресія поступово чергується з оптимізмом, станом впевненості та задоволеності. Переселенці відчують себе більш адаптивними та інтегрованими у місцеву спільноту.

П'ятий етап. Заключний етап системи Г. Тріандиса описує вищий ступінь адаптації, яка передбачає відносно стабільні особистісні перетворення на запит вимог нового соціального середовища. Головна мета процесу адаптації – досягнення взаємної відповідності між середовищем проживання та індивідом, проте досягнення цього результату означає завершення процесу. У разі успішної адаптації її рівень можна порівняти з рівнем адаптації мігранта в місці попереднього перебування.

Тим часом, не варто уподібнювати адаптацію до нового соціокультурного середовища з простим пристосуванням до нього. Г. Тріандіс описав U образну схему процесу соціальної адаптації, що складається з п'яти етапів: добре, гірше, погано, краще, добре.

При вивченні закономірностей та факторів соціальної адаптації вимушених переселенців та біженців особлива увага приділяється аналізу життєвих орієнтацій, визначенню тенденції поведінки на ринку праці, виявленню їх соціальних ціннісних орієнтацій та можливих засобів самозахисту, наявності саморефлексії власної поведінки. Формується адаптаційна поведінка на оцінці вимушеними мігрантами економічного стану, співвідношення житлових умов у місці прибуття та в місці постійного проживання, а також на аналізі засобів, якими забезпечуються життєздатність,

саморозвиток та існування сім'ї, ступеня їх інтернальності (опори на власні сили) та екстернальності (опори на зовнішні інституції, наприклад, на державу).

Аналіз особливостей адаптації українських біженців та ВПО доречно починати з питання про тип населеного пункту, до якого прибули переселенці та факторів, що вплинули на їх вибір місця тимчасового проживання.

Як показують результати дослідження дві третини опитаних переїхали до міст, як обласних центрів, так і невеликих міст районного значення. Це виглядає логічно, оскільки згідно офіційній статистиці, саме мешканці міст склали абсолютну більшість осіб, що вимушені були залишити свої домівки та здійснити переїзд. ВПО намагалися потрапити до міст, де соціальне середовище більш звичне та зручне для них.

Формування стійких соціальних зв'язків вимушених мігрантів із місцевою спільнотою афілійовано чинником їхнього географічного розселення за характером «село-місто». Так, переселенці, колишні жителі великих міст та індустріальних центрів, можуть розраховувати на швидку і успішну адаптацію мігрантів до умов життя в місті, оскільки мають такі відмінні риси як високий рівень освіти, професійний статус, ніж вихідці з сільських районів. Так, за словами, французького соціолога П. Бурдьє, «ніщо так далеко один від одного і так нестерпно, як соціально далекі один від одного люди, які опинилися поряд у фізичному просторі».

Разом з тим, третина опитаних все ж переїхали до сільської місцевості. Причому, як показують результати дослідження, ні рівень матеріальних статків опитаних на момент початку війни, ні рівень освіти ВПО не вплинули на вибір типу населеного пункту як місця тимчасового притулку. При виборі місця проживання для респондентів важливим було те, що в цьому населеному пункті мешкають їх родичі, знайомі, що надали їм прихисток, цей регіон вони вважали досить безпечним, а для кожного п'ятого вибір нового місця проживання був випадковим (рис. 4.1.1).

При цьому необхідно зазначити, що за результатами дослідження майже третина опитаних (32 %) на момент червня-липня 2022 року вже змінили своє місце тимчасового проживання. Основні причини, що підштовхнули людей до переїзду (рис. 4.1.2) – це висока орендна плата за житло (відзначили 10 % опитаних) та неможливість знайти роботу (8 %) за попереднім місцем проживання.

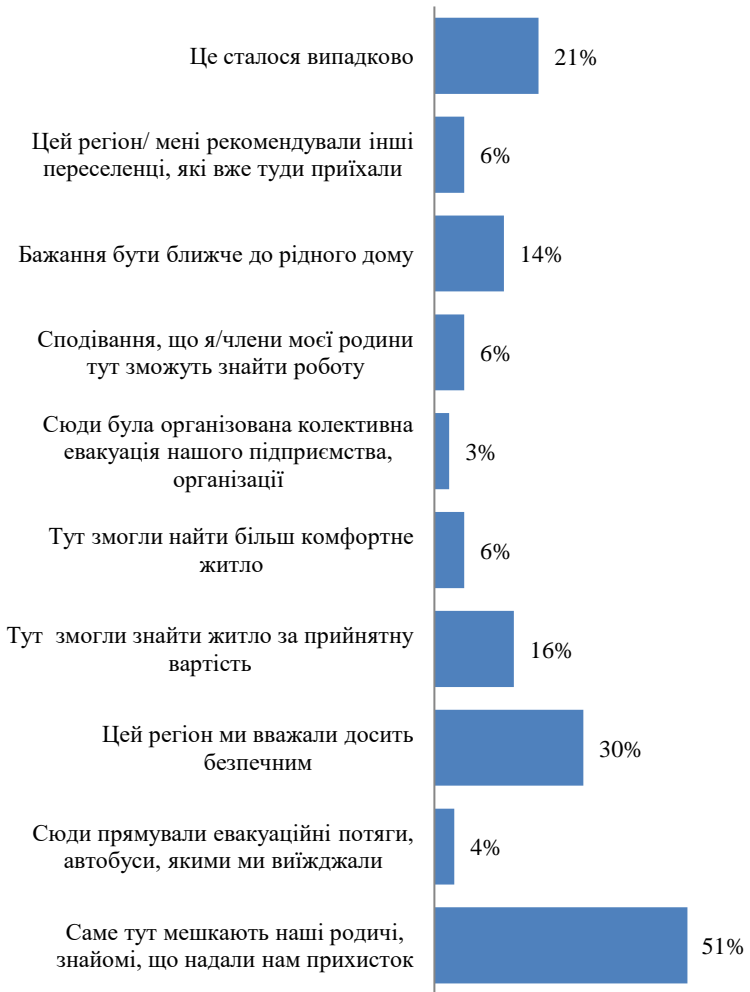

Рисунок 4.1.1 – Фактори, що вплинули на вибір нового місця проживання ВПО та біженців

Серед основних причин, що викликають бажання переїхати на момент опитування, змінити місце проживання, найчастіше відзначається респондентами відсутність можливості працевлаштуватися (визначили 8 % опитаних), наявність кращих варіантів проживання, можливостей в іншому місці, країні та відсутність перспектив для дитини або для себе на нинішньому місці (так відповіли по 7 %). Також як важливі спонукальні причини переїзду

опитаними відзначені такі фактори як загроза бойових дій у громаді перебування, відсутність фінансових можливостей для подальшого перебування в даній громаді та некомфортність, брак важливих для респондентів послуг (рис. 4.1.3).

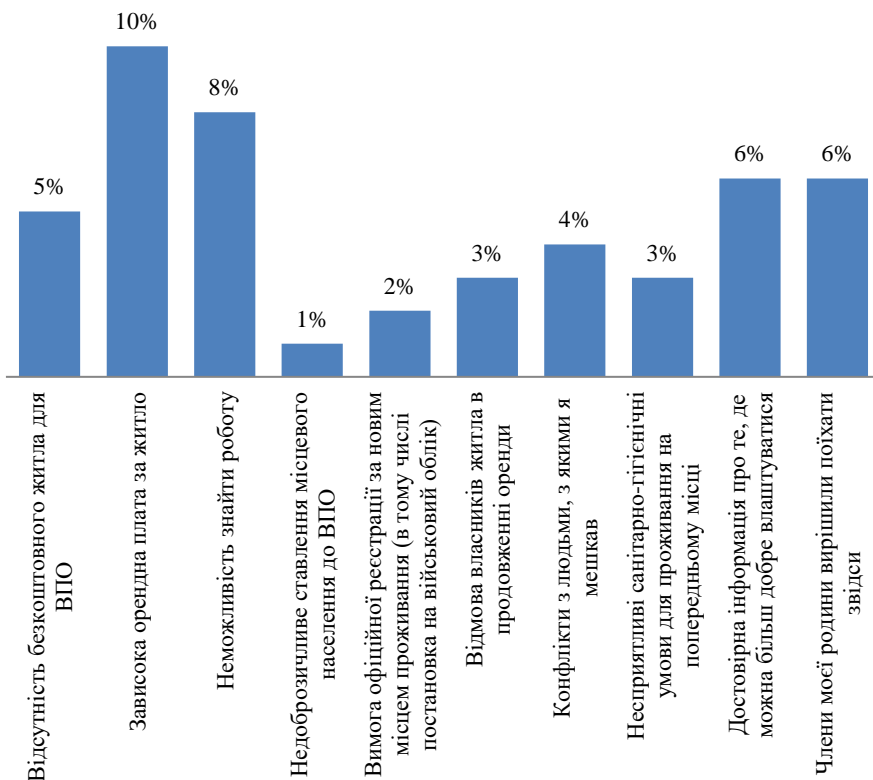

Рисунок 4.1.2 – Основні причини, які підштовхнули ВПО та біженців, що вже переїхали, до зміни місця тимчасового проживання

Українські біженці та ВПО показують високий рівень адаптації до нових життєвих обставин на новому місці проживання. Так, за результатами нашого дослідження половина опитаних (а саме 51 %) відзначили, що наразі не збираються змінювати місце тимчасового прихистку. При цьому 14 % планують повернутися додому, 9 % опитаних збираються змінити місце перебування (рис. 4.1.4).

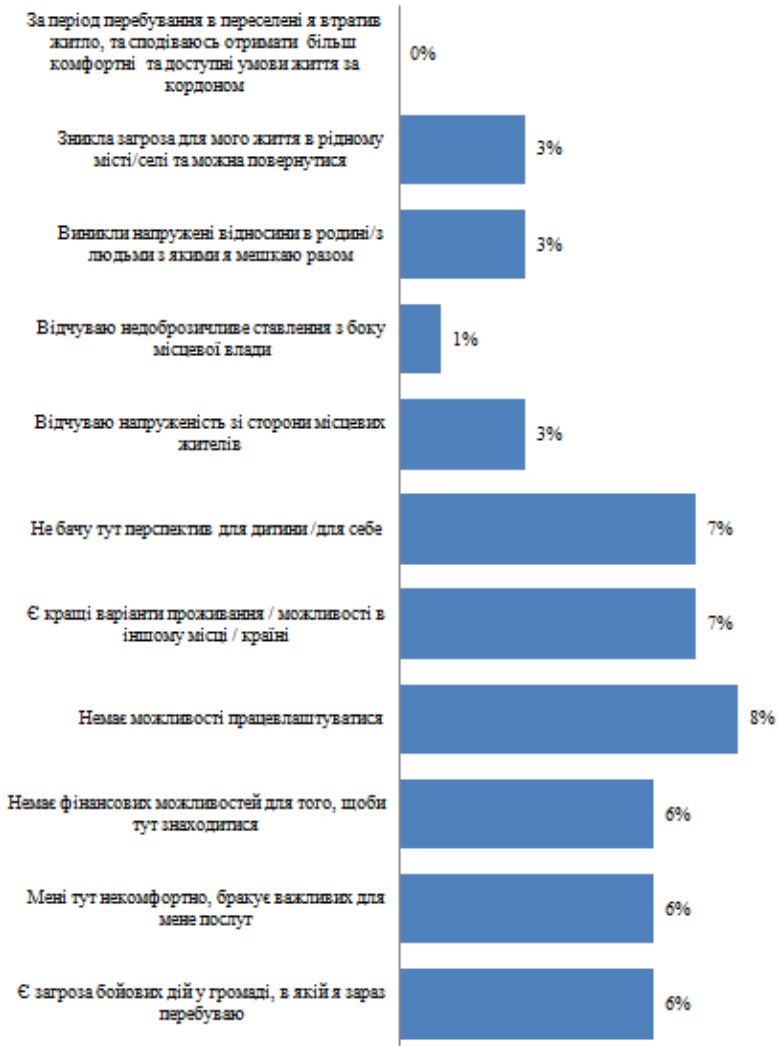

Рисунок 4.1.3 – Основні причини, що спонукають ВПО та біженців до зміни місця тимчасового проживання

А кожен п'ятий не зміг визначитися щодо своїх майбутніх планів. При цьому серед респондентів є й ті, хто вже повернувся додому або змінив місце тимчасового перебування як в межах нашої країни так і за кордоном. Основні фактори соціальної адаптації включають: 1) орієнтованість облаштування вимушених переселенців та біженців за характером «село-місто»; 2) обцинно

компактний чи розрізнений тип розселення; 3) соціальний досвід; 4) позитивний фактор – наявність минулого адаптивного досвіду; 5) значний соціальний чинник – рівень освіти; 6) характер та умови діяльності; 7) індивідуальні та особистісні особливості членів груп та колективів, способів впливу та взаємовпливу в процесі службової діяльності, рівня зрілості групи та колективу; 8) характер міжособистісних відносин у групі, спрямованість неформальних норм, що панують у групі, строгість їх втілення в життя.

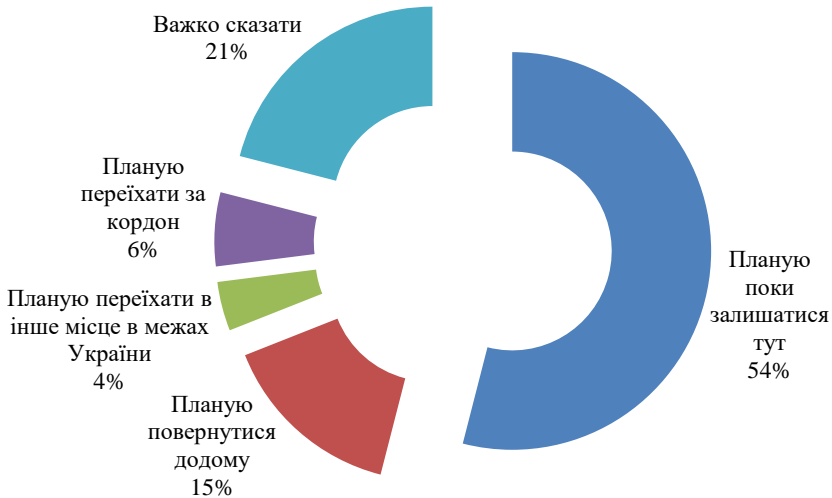

Рисунок 4.1.4 – Плани ВПО та біженців щодо зміни місця тимчасового проживання

Наявність минулого адаптивного досвіду належить до позитивних чинників соціальної адаптації. Припустимо, деякі вимушені мігранти ще до міграції кілька разів змінювали місце працевлаштування, трудові колективи, опановуючи нові професійні вимоги та соціальні норми, сформовані всередині. Завдяки цьому, на новому місці міграції, у нових соціальних умовах втрату роботи вони розглядають не як світову трагедію, а як життєву реальність, яка потребує змін. Такий досвід є своєрідним каталізатором процесу адаптації до кардинально мінливого соціального середовища.

До найважливіших соціальних факторів адаптації належить рівень освіти адаптанта. За результатами опитування особи з вищою або навіть кількома вищими освітами складають 76 % від загального числа респондентів.

Очевидно, що цей факт не означає прямої залежності вищої освіти, успішності навчання від успішності адаптаційного процесу. Рівень освіти як найважливіший складник соціального капіталу особистості надає низку переваг особі, якого належить цей компонент. Проте, важливим є не так сам факт наявності диплома про освіту, як рівень розвитку здібностей, уміння і готовності вчитися, освоювати нове, рівень інтелектуальної працездатності, рівень знань, нарешті, розвиток тих ресурсних складових особистості, які досягаються якісною освітою. Саме вища освіта дає можливість людині швидше та легше знайти роботу (можливо навіть не за фахом), у випадку біженців вивчити мову країни перебування, налагодити соціальні зв'язки тощо.

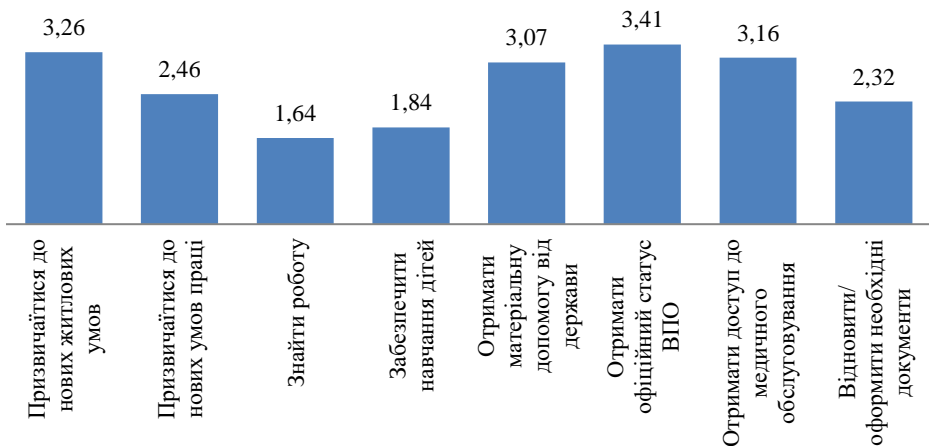

Рисунок 4.1.5 – Оцінка респондентами за 5-ти бальною шкалою, де 1 – дуже легко, а 5 – дуже складно, складності вирішення їх нагальних потреб на новому місті

Під час проживання як ВПО в нинішньому місці перебування українці в тому Здійснивши вимушене переміщення, ВПО та біженці одночасно потрапили в нові життєві реалії, де зіштовхнулися з цілим рядом економічних, соціальних, психологічних та інших проблем. Говорячи про вирішення нагальних потреб після прибуття на нове місце проживання, опитані відзначили, що найбільші складності у них виникли з пошуком роботи, забезпеченням навчання дітей, відновленням або оформленням необхідних документів та у тих, хто знайшов роботу, призвичаїтися до нових умов праці (рис. 4.1.5). Як можемо бачити, менше всього проблем виникло у респондентів

з отриманням офіційного статусу ВПО, звиканням до нових житлових умов та отриманням доступу до медичного обслуговування.

Під час проживання як ВПО в нинішньому місці перебування українці в тому або іншому ступені стикалися з різними проблемами. Згідно результатів дослідження найпоширенішими проблемами для переміщених осіб стали відсутність грошей, відсутність житла та відсутність необхідного одягу та взуття (рис. 4.1.6). Найменше опитаних торкнулись такі проблеми як складності у відвідуванні храму свого віросповідання у місці, де зараз перебувають, відсутність необхідних засобів для догляду та харчування власної тварини, доступність закладів освіти (дитячі садки, школи) для дітей та доступність гуртків для дітей.

При цьому відзначаються певні розбіжності у відповідях жінок та чоловіків: так, рідного дому не вистачає 63 % чоловіків та 39 % жінок, членів родини, які зараз не поряд, 30 % жінок і 46 % чоловіків, спілкування з друзями 23 % жінок і 33 % чоловіків. Таким чином, можемо констатувати певні гендерні розбіжності у сприйнятті даної проблеми.

Соціальна адаптація ВПО та біженців ускладнюється тим, що переміщення цих осіб не є добровільним та запланованим. Люди, здебільшого, не готувалися до зміни місця проживання та залишали місце свого постійного перебування в складних, екстремальних умовах. Біженці не завжди мали можливість взяти з собою навіть найнеобхідніші речі. Багатьом переселенцям на новому місці прийшлося починати життя з білого аркушу: були відсутні одяг, елементарні побутові речі, предмети першої необхідності, а інколи, навіть документи. Прибувши на нове місце тимчасового перебування переселенці зіштовхнулися не лише з проблемами пошуку житла, роботи, засобів до виживання, але й проблемами відсутності правової, інформаційної та психологічної підтримки, відсутності необхідних документів, предметів першої необхідності: одягу, засобів особистої гігієни, продуктів харчування, медикаментів.

Для повноцінної адаптації, для відчуття не тільки захищеності, але й певного, хоча б мінімального, рівня комфортності життя кожна людина потребує певного набору звичних речей, звичних повсякденних практик. Опитані ВПО та біженці відмічають, що в місці тимчасового прихистку їм найбільше не вистачає рідного дому, членів родини, які зараз не поряд, спілкування з друзями та рідного населеного пункту – це відмітили 76 %, 56 %, 41 % та 36 % відповідно (рис. 4.1.7). І лише 6 % опитаних відмітили, що їм всього вистачає.

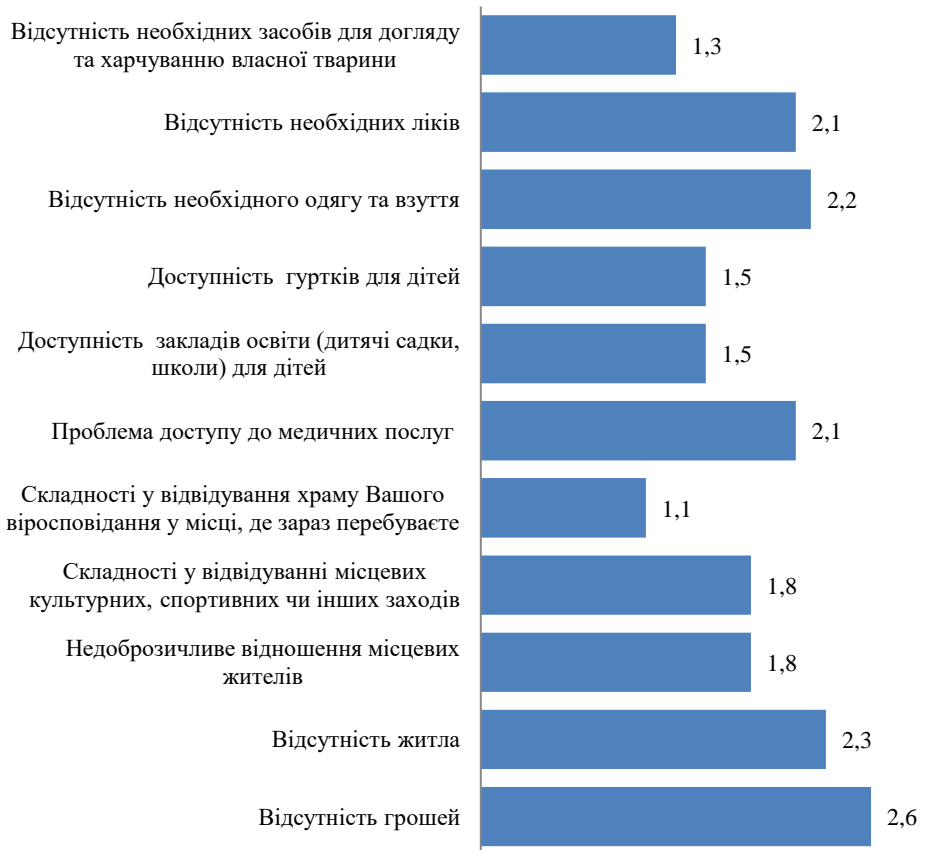

Рисунок 4.1.6 – Оцінка респондентами за 5-ти бальною шкалою, де 1 – з проблемою не стикалися, а 5 – стикалися часто, частоти стикання на новому місці проживання з наступними проблемами

Без підтримки зовні, з соціального середовища, вирішити ці питання переселенцям самотужки було б досить складно, а іноді навіть неможливо.

Сьогодні допомога нашим переселенцям надається як державними, та і громадськими організаціями, як українськими, так і міжнародними інституціями. Процес переселення має в основному характер індивідуальних траєкторій переміщення, ніж організований груповий. Відповідно, основну роль у процесі переселення відіграють власні соціальні та інституційні контакти переміщених осіб. У ситуації браку таких контактів, першочергова відповідальність лягає на волонтерські організації [7].

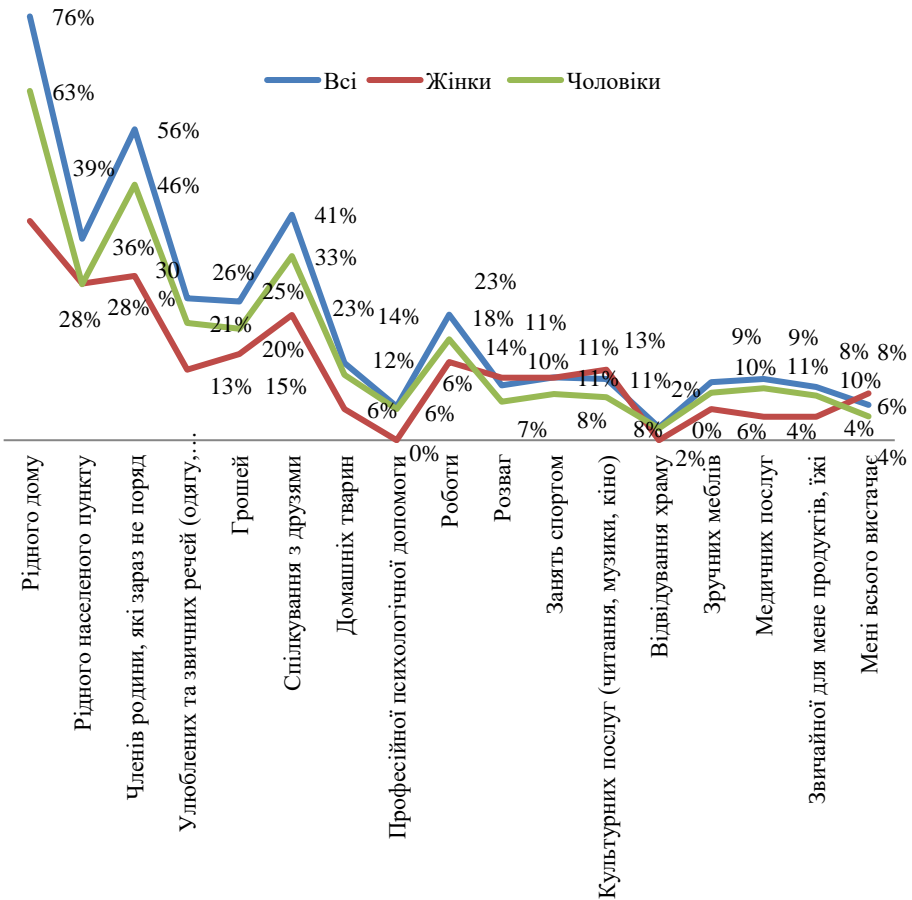

Рисунок 4.1.7 – Розподіл відповідей респондентів на питання «Чого Вам зараз не вистачає найбільше?» в цілому та за статтю

Згідно результатів нашого дослідження, оцінюючи рівень допомоги від різних інституцій за шкалою від 0 до 2, де 0 – цей вид допомоги не актуальний, 1 – не отримували допомогу, 2 – так, отримували допомогу, респонденти відмітили, що найбільше допомоги надходить від Української держави (оцінка – 1,41), від міжнародних благодійних організацій (оцінка – 1,25) та від родичів та близьких (оцінка – 1,24). Найнижчий рівень підтримки переміщені особи

отримали від міжнародного Червоного хреста (оцінка – 0,93) та від церков і релігійних організацій (оцінка – 0,98) (рис. 4.1.8).

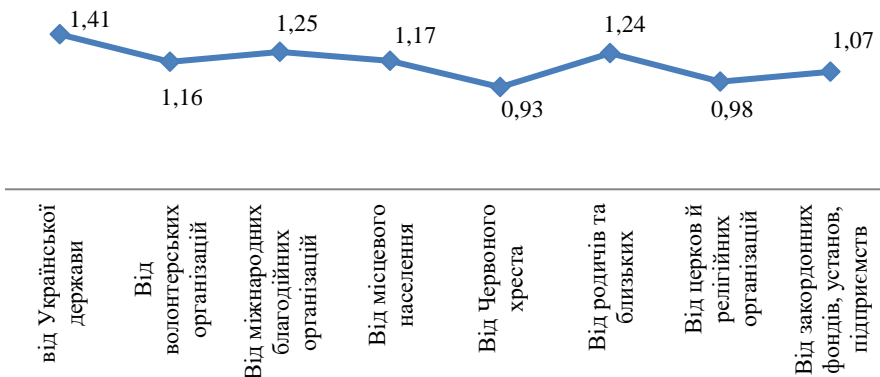

Рисунок 4.1.8 – Оцінка респондентами допомоги ВПО та біженцям, що надається українськими та міжнародними інституціями

Рисунок 4.1.9 – Кількість сімей переселенців з неповнолітніми дітьми, які отримують допомогу від різних соціальних інституцій

При цьому, якщо звернути увагу на те, які саме категорії населення отримують найчастіше підтримку, то очікувано бачимо, що така група як сім'ї, які виховують неповнолітніх дітей, є в пріоритеті у всіх, хто надавав таку допомогу (рис. 4.1.9, 4.1.10).

Кожна друга сім'я з дітьми до 18 років отримує допомогу від друзів та близьких, від Української держави, від закордонних фондів, установ, підприємств, від волонтерських організацій, від церков та релігійних організацій. Інші інституції також надають значну, суттєву допомогу, адже ж ця соціальна група є однією з найуразливіших в соціально-економічному та психологічному аспектах.

Як громадяни демократичної, цивілізованої держави переселенці хочуть і можуть розраховувати на підтримку та захист саме власної держави та її інституцій. Вище вже відмічалось, що саме від державних інституцій і надається значна допомога ВПО та біженцям. Але, як показали результати дослідження, переміщені особи від органів державної влади очікують отримання різноманітної та різнопланової допомоги.

Рисунок 4.1.10 – Допомога, що надається різними соціальними інституціями українським сім'ям в залежності від наявності дітей

Більше половини респондентів хотіли б отримувати матеріальну допомогу, кожен третій – медичну допомогу, кожен четвертий – безкоштовне житло та кожен п'ятий – безкоштовне отримання ліків.

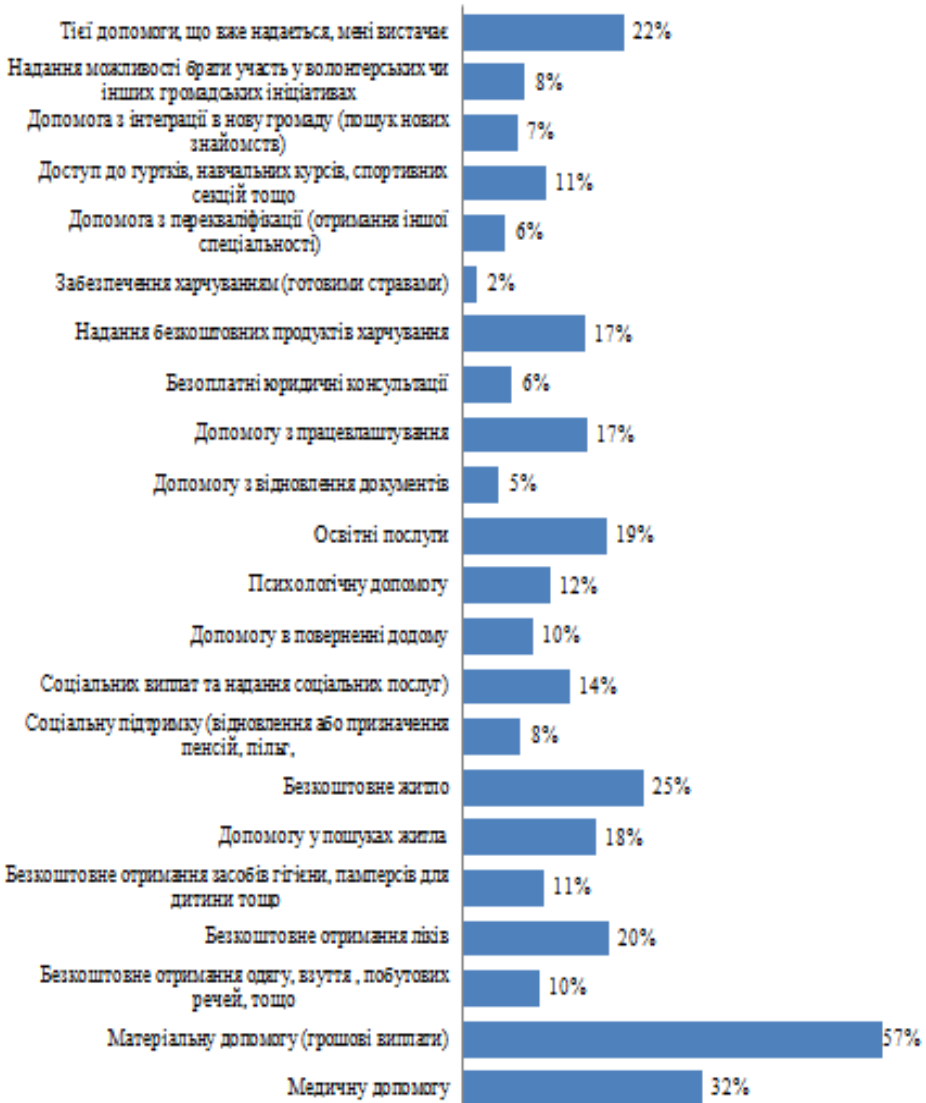

Рисунок 4.1.11 – Розподіл відповідей на питання «Яку допомогу від органів державної влади Ви хотіли б отримувати в першу чергу?»

Найменш затребуваними серед опитаних є такі види допомоги як забезпечення харчуванням (готовими стравами) (такої допомоги потребують

лише 2 % опитаних), допомога з відновлення документів, безоплатні юридичні консультації та допомога з перекваліфікації (отримання іншої спеціальності) (на таку допомогу очікують 5 % та по 6 % відповідно). Кожен п'ятий респондент відмітив, що тієї допомоги, що вже надається, їм вистачає (рис. 4.1.11).

Проте, незважаючи на досить високий рівень підтримки від держави, на що вказали опитані переселенці, ця взаємодія проходить не завжди конструктивно. У процесі звернення та співпраці з органами державної влади ВПО, нажаль, стикаються з рядом проблем. Так, кожен третій з респондентів серед негативних проявів співпраці з державними органами влади відзначив великі черги, відсутності єдиної системи інформування, де і які речі можна отримати та що для цього потрібно зробити, а кожен п'ятий був неприємно вражений бюрократією, зокрема проблемами з отриманням довідок (рис. 4.1.12).

Рисунок 4.1.12 – Недоліками у роботі органів державної влади з ВПО

Звичайно, зрозуміло, що державні органи влади, їх співробітники працюють також в незвичних, складних умовах військових дій та ще й до звичних своїх функцій отримали додаткове навантаження по роботі з ВПО (реєстрація, постанова на облік, допомога з відновленням документів, юридична та інші види допомоги). Громадяни повинні з розумінням ставитися до цих проблем. Але й держава та її органи влади повинні за можливості максимально сприяти адаптації та створювати максимально комфортні умови для життя такої вразливій соціальній групі як вимушено переміщені особи. Тільки взаємодопомога, взаєморозуміння між громадянами та державою в особі органів державної влади можуть сприяти консолідації суспільства, створити умови для виживання в нових соціальних реаліях українського суспільства та держави.

Однак переселенці та біженці, які у більшості своїй відчутно постраждали матеріально, зіштовхуються з цілою низкою соціокультурних проблем, пов'язаних із різним світоглядом, світобаченням, моделями поведінки, мовою, політичними наставленнями переконаннями) тощо. Означені протиріччя загострюються через інформаційні «вкидання» провокаційних сюжетів, націлених на посилення практик «інішування», стигматизації, поглиблення ворожнечі між громадянами однієї країни.

Означені моменти потребують нагального розв'язання, оскільки роз'єднане суспільство не може успішно протистояти зовнішній агресії. Однак при цьому маємо надзвичайно складне завдання – формування єдності на основі розмаїття, розуміння та прийняття «іншого», толерантності та дотримання прав людини. І тут важливу роль відіграє не стільки держава, скільки громадянське суспільство.

Держава, звичайно, є одним із найпотужніших за своїми можливостями соціальним утворенням, однією з головних функцій якого є підтримка та захист своїх громадян. При цьому паралельно з державними інституціями на поприщі соціальної підтримки населення, особливо, найуразливіших його категорій, діють і недержавні та громадянські утворення. Необхідно відмітити, що благодійність, взаємопідтримка та бажання допомогти ближньому в складних життєвих обставинах завжди були ментальними рисами українців. Розповсюджений вислів «Моя хата скраю» ніяк не характеризує поведінку українців в екстремальних умовах, в ситуації колективної загрози. Страшне лихо, що прийшло на українську землю, згуртувало українців ще більше, ще активніше запрацювали волонтерські організації, міжнародні благодійні

організації та релігійні спільноти. Кожен в міру своїх можливостей надають різного роду допомогу тим соціальним групам українського суспільства, які потребують її найбільше. ВПО та біженці, мабуть, одні з найнезахищеніших в сучасній Україні та потребують такої допомоги нагально і протягом певного досить тривалого періоду часу – доки не зможуть самостійно виживати адаптувавшись на новому місці. При цьому серед ВПО та біженців є окремі категорії, які потребують і будуть потребувати допомоги постійної і систематичної – самотні люди похилого віку, жінки, що виїхали, рятуючи неповнолітніх дітей, люди з особливими потребами (інваліди) та особи, що ними опікуються. Згідно результатів дослідження, аналізуючи допомогу від недержавних інституцій, кожен четвертий опитаний відмітив, що отримує безкоштовно одяг, взуття, теплі речі та продукти харчування від волонтерських організацій; кожен п'ятий відзначив безкоштовне отримання засобів гігієни, памперсів для дитини тощо; 15 % опитаних отримують матеріальну допомогу (грошові виплати) від міжнародних організацій; кожен десятий отримав від волонтерів допомогу з інтеграції в нову громаду (пошук нових знайомств); 8 % опитаних отримують безкоштовні продукти харчування від міжнародних організацій; 7 % отримують такі ж безкоштовні продукти харчування від релігійних організацій; 7 % переселенців отримують харчування готовими стравами та безкоштовні ліки від волонтерських організацій.

Спектр видів допомоги, що надається ВПО та біженцям значно ширший і представлений на рис. 4.1.13.

За відсутності відповідної соціальної підтримки вимушені переселенці наражаються на небезпеку:

- розвитку психологічного стресу внаслідок зміни місця проживання та звичного середовища;
- скрутного становища через безробіття;
- відсутність соціальних гарантій та соціального захисту;
- ризику потрапляння до категорії соціального неблагополуччя «груп ризику» (злидні, маргінали, правопорушники, узалеженні тощо);
- стати жертвою обману чи махінацій;
- стати жертвою дискримінації;
- розвитку хвороб, пов'язаних із соціальним неблагополуччям (туберкульоз, ВІЛ-інфекція, алкоголізм тощо);
- відсутності або обмеженості доступу до медичної допомоги;
- ускладнень раніше невилікуваних захворювань.
- У разі дезадаптації переселенця до нового середовища та умов життя можуть наставати негативні наслідки психологічного характеру:

– загострення деструктивних психічних станів;

- Від органів державної влади ■ Від волонтерських організацій
- Від міжнародних організацій ■ Від релігійних організацій

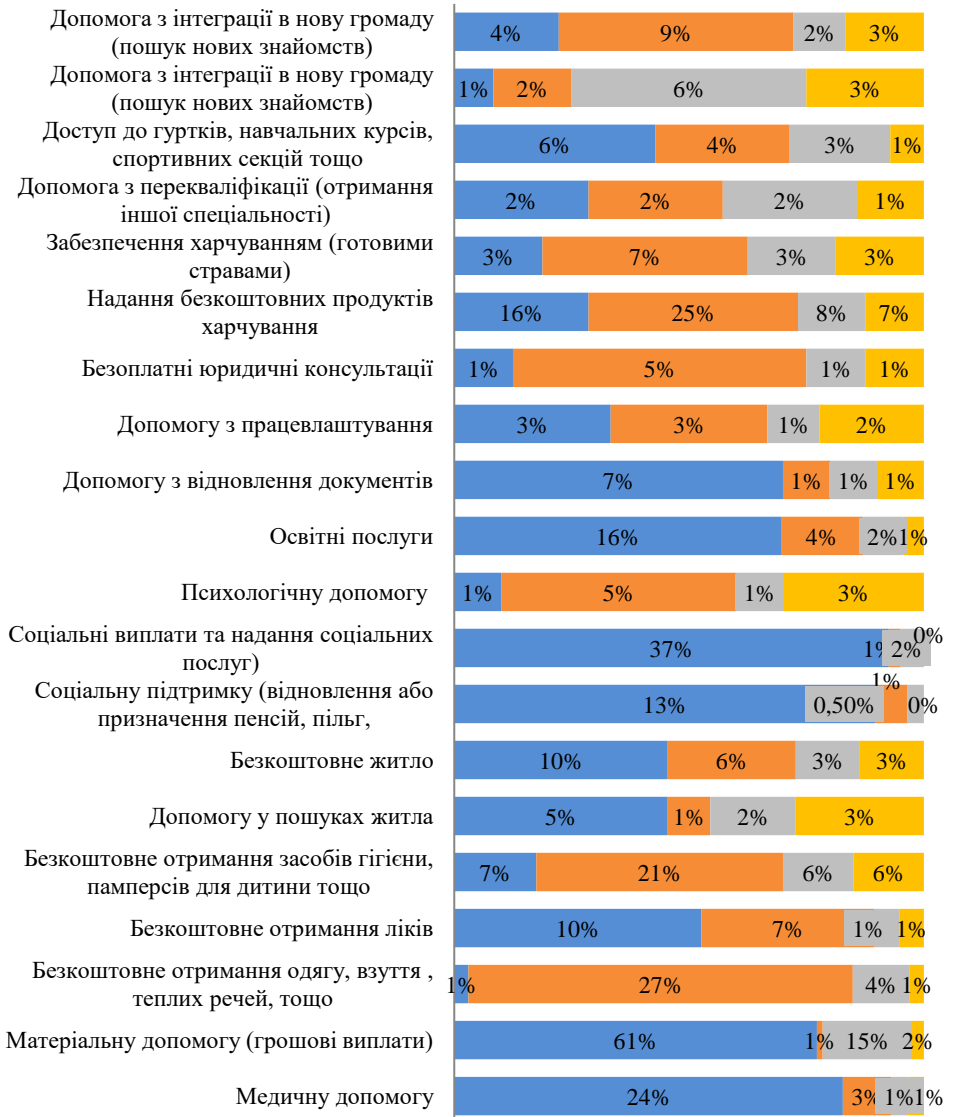

Рисунок 4.1.13 – Види допомоги ВПО та біженцям від різних інституцій

- байдужість до всього, що відбувається, або відхід у себе;
- панічні атаки;
- страждання від психосоматичних розладів;
- проблеми зі сном та здоров'ям, що виникли після пережитих подій;
- ризики загострення адикцій (алкоголізація, наркотизація тощо);
- часті сварки, конфлікти та нерозуміння в сім'ї;
- відчуття непотрібності, самотності на чужині;
- бажання повернутися додому, незважаючи на небезпеку;
- страх, що війна прийде до нового місця перебування;
- часті болісні спогади про минуле життя та пережите;
- запальність та неконтрольована агресія;
- відчуття «ворожості» нового соціального оточення;
- порушення самосприйняття через відчуття меншовартості та неповноцінності;
- хвороблива реакція на байдужість суспільства;
- дистимія на фоні ностальгії;
- відсутність надії та радості в душі через постійні тривоги;
- неможливість побудувати життєві плани через страх перед майбутнім та невизначеність;
- труднощі з пошуком себе та організацією власного життя у нових умовах;
- апатичне небажання взагалі щось робити (підтримувати гігієну, систематично харчуватися, займатися побутом та повсякденними справами тощо).

Ці та інші негативні наслідки потребують обов'язкового залучення фахівців соціальної роботи та психологів, адже людина у розгубленому стані через дезадаптованість неспроможна самостійно розв'язувати такі проблеми. Через це клієнтів з числа дезадаптованих переселенців можна віднести до «груп ризику», які потребують відповідної соціальної та психологічної допомоги й підтримки.

Попередити кризові стани та зменшити гостроту етапів адаптації переселенців до нових умов життя можна ще на першому етапі, своєчасно надавши соціальну підтримку у вигляді допомоги з проживанням, працевлаштуванням та налагодженням базових сфер побуту [8].

Через труднощі адаптації переселенця може спіткати повторна психологічна травматизація, наслідком якої стають виникнення деструктивних психічних станів, зростання агресивних та саморуйнівних тенденцій, загострення адиктивності й інших негативних наслідків. Часто такі болісні переживання, пов'язані із труднощами адаптуватися у новому соціальному середовищі, штовхають переселенця до повернення додому, незважаючи на небезпеку. Саме тому соціальним працівникам, психологам та волонтерам, які опікуються вимушеними переселенцями, необхідно розуміти особливості їхньої адаптації до нових умов життя, щоб завчасно організовувати профілактичні заходи спрямовані на мінімізацію ризиків їхньої дезадаптованості у незвичному середовищі.

Щоб розуміти динаміку психічних станів, варто торкнутися стадій адаптації переселенця («U-крива адаптації» Калерво Оберга):

1. Перший етап адаптації – «туристичний», людина відчуває задоволення від переїзду, ейфорія від відчуття порятунку з небезпеки, яка штовхнула її до переселення, можливе зниження критичності та намагання не думати про можливі подальші труднощі. На цьому етапі людина розслабляється і «видихає» накопичене раніш психічне напруження. Тривалість від кількох днів до місяця.

2. Другий етап – розчарування. Людина стикається з накопиченням проблем, починаючи з пошуку житла, і закінчуючи працевлаштуванням. Стереотипи минулого життя вступають у конфронтацію з новими умовами. Переселенець порівнює нові умови зі звичними та заціклюється на їхній несхожості. Виникає відчуття неспроможності пристосуватися до нового середовища через складність ревізії власних поглядів. Відбувається поступове зниження настрою через необхідність вбудовуватися в незвичне середовище за відсутності навичок спілкування у новій культурній системі. Зростає відчуття чужорідності через втрату відчуття «дому».

Відбувається заикленість на власній «неповноцінності» через труднощі розуміння незвичного «культурного коду» місцевих мешканців. З'являються спроби зменшити спілкування з місцевими та ізолюватися. Виникає розчарування у виборі місця переселення та сумніви у правильності самого переїзду. Переселенці стикаються з відчуттям втрати ролі, адже тепер все доведеться починати заново, з чистого аркуша.

3. Третій етап – «дно» (за Гаррі Тріандісом). Загострюється дратівливість та агресія, яка може спрямовуватися або на незвичне середовище, або на самого себе. На цьому етапі часто виникають психосоматичні розлади, депресії, різні неврологічні проблеми. Можуть виникати хвороби без видимих на то причин, порушується режим сну, іноді здається, що сил немає, навіть щоб встати з ліжка. Саме на цьому етапі виникає

непереборне бажання повернутися у звичну обстановку та соціальне середовище, незважаючи на небезпеку. Багато хто забуває справжні причини переселення тому, що домашня обстановка здається острівцем спокою та затишку, місцем, де можна нарешті відпочити, скинути напругу і стати самим собою. Тут ключовим для переселенця стає прийняття рішення та вибір – або пересилити себе і почати адаптуватися, навіть якщо поки що нічого не виходить, або розчаруватися у собі та новому місці і повернутися назад.

4. Четвертий етап – пристосування. Переселенець налагоджує побут, звикає до соціального середовища та до самої місцевості. Навчається жити у новій культурній парадигмі. Обростає новими соціальними контактами. Звикає до умов праці. Засвоює місцеві традиції соціальних взаємодій та починає їх відтворювати у повсякденному житті. Важливим компонентом стає оволодіння мовою. Відновлюється впевненість та відчуття життєвої перспективи саме у даній місцевості («тут і тепер»). Людина менше оглядається на минуле, а намагається дивитися у майбутнє з ракурсу життя у новому місці. Формується самоідентифікація на основі поступового ототожнення себе з місцевим соціумом (попереднє відчуття протиставлення «Я-вони» замінюється відчуттям «Ми»).

Найбільш складним етапом є 2 та 3 етапи, тому саме на них слід звернути максимальну увагу при організації соціальної та психологічної допомоги з адаптації вимушених переселенців та біженців до життя у нових умовах.

Попередити кризові стани та зменшити гостроту етапів адаптації переселенців до нових умов життя можна ще на першому етапі, своєчасно надавши соціальну підтримку у вигляді допомоги з проживанням, працевлаштуванням та налагодженням базових сфер побуту.

Отже, соціальна адаптація є процес активного пристосування суб'єкта до умов нової соціальної структури виходячи з генерації загальних прописних правил поведінки, цінностей і норм, внаслідок чого відбувається певна трансформація особистості, що дозволяє їй ототожнювати себе з носіями ціннісних орієнтацій даної суспільної системи.

Спираючись на результати дослідження [1] та власні спостереження можемо констатувати, що адаптація ВПО та біженців протікає неоднорідно. І визначається це не стільки зовнішнім середовищем, скільки власною обраною кожним переселенцем соціальною практикою поведінки в нових життєвих обставинах.

Умовно можна виділити кілька соціальних груп в межах ВПО та біженців залежно від обраної стратегії поведінки на новому місці проживання. Стратегія визначається як бажанням, так і об'єктивними можливостями переселенців.

По-перше, це група, умовно назвемо її «Жити тут і сьогодні», вимушених переселенців, які навіть в таких складних умовах намагаються з максимальною користю скористатися часом та новими можливостями, що відкрились перед ними на новому місці проживання. Це люди, які вступають на навчання, активно займаються вивченням мови (особливо помітно це на біженцях, що виїхали за кордон), молодь намагається отримати європейську освіту. Це люди, які освоюють нові професії, відкривають власний бізнес на новому місці, скориставшись державними програмами підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Це люди, які вивчають та засвоюють культуру свого нового середовища. Представники цієї групи здебільшого розраховують на власні сили і працюють не тільки для того, щоб вижити сьогодні, а й закладають фундамент для свого майбутнього та майбутнього своїх дітей у післявоєнному, мирному майбутньому.

Друга група, можемо умовно її назвати «Зал очікування», – це люди, що втекли від жахів війни в своєму рідному населеному пункті, і нове місце проживання оцінюють, принаймні зараз, виключно як тимчасовий притулок, де вони планують пересидіти до закінчення бойових дій, та однозначно повертатися додому. Ця група не є однорідною. В її складі можна виокремити кілька підгруп, що відрізняються обраною (за власним бажанням або в силу певних об'єктивним життєвих обставин) стратегією поведінки. Певна частина цієї групи взагалі не намагається соціалізуватися до нового середовища. Сюди входять ті переселенці, які перемістившись в новий простір намагаються проводити соціальні практики попереднього життя: за можливості продовжують дистанційно працювати на звичній роботі або виживають за рахунок власних накопичень чи фінансової допомоги від родичів та близьких. Їх соціалізація носить обмежений, поверхневий характер, спілкування з новим середовищем зведено до абсолютного мінімального рівня. Другою підгрупою необхідно відмітити ту частину переселенців, яка з ряду причин неспроможна самостійно виживати в новому просторі і повністю залежить від зовнішньої та соціальної підтримки, допомоги з житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням. Цю групу здебільшого складають самотні матері, на утриманні яких є малолітні діти, що не дає їм можливості працевлаштування, повноцінного спілкування з новим середовищем; люди з інвалідністю та особи, що їх супроводжують та забезпечують їх життєдіяльність; люди похилого пенсійного віку. Це, очевидно, найуразливіші категорії біженців та

ВПО і вони потребують найбільше зовнішньої підтримки та допомоги. Вона для них в прямому сенсі слова є життєвонеобхідною.

І третю групу складають ті ВПО та біженці (назвемо їх «Ті, хто не повернеться»), які вже зараз прийняли рішення або серйозно думають над тим, щоб назавжди залишитися проживати в місці нинішнього перебування будь то в межах України чи за кордоном. Ця категорія переселенців найактивніше адаптується до нового середовища, прикладає максимум зусиль, задіює весь свій соціальний капітал, щоб якнайшвидше адаптуватися та соціалізуватися в новому соціальному просторі.

Звичайно, історія та доля кожного переселенця є індивідуальною та унікальною. А наведена класифікація не в повному обсязі описує існуючі адаптаційні практики ВПО та біженців і потребує подальшого аналізу та уточнення.